

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekic

Managing Editor Assistant: Vukadin Nisavic

Editors: Zivko Andrijasevic, Dragutin Papovic, Ivan Tepavcevic, Milan Scekic.

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANAD

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

CONTENTS:

BREAKING AWAY FROM TIME AND HISTORY-SERBIA AND EUROPEAN INTEGRATION, 1987–1991 Dragan POPOVIC	p.7.
GENDER AND AGE DIFFERENCES IN SELF-ESTEEM AMONG ADOLESCENTS Đenita TUCE	p.37.
PUBLISHING ACTIVITY IN MONTENEGRO DURING THE RECONSTRUCTION PERIOD AND THE FIRST FIVE-YEAR DEVELOPMENT PLAN (1945-1952) Nenad PEROSEVIC, Natalija MILIKIC	p.63.
DIGITAL DEHUMANIZATION OF SOCIETY: THE NEW NORMAL IN A PERVERTED META-SOCIETY OF THE SPECTACLE Muedib SAHINOVIC	str.87.
WE DID NOT TORTURE: MORINJ CAMP AND THE POSSIBILITY OF RECONCILIATION IN MONTENEGRO Srdja PAVLOVIC	p.117.
MONTENEGRIN–SOVIET COOPERATION DURING THE 1970s AND EARLY 1980s Dragutin PAPOVIC	p.143.
REVIEW:	
TESTIMONIES OF DESCENDANTS OF CHETNIK LEADERS ON THE COMMUNIST REGIME-historical essay Milan SCEKIC	p.185.
HISTORY OF VIOLENCE - Book Review: Fahd Kasumović (ed.), Violence Against Women: Discourses, Perspectives, Lessons from BiH History Amir DURANOVIC	p.197.
REFLECTIONS ON THE HISTORY OF DUKLJA AND THE DUKLJANS- Book Review: Dragutin Papović, Discussions on the History of Duklja and the Dukljans Milan SCEKIC	p.205.
A MODERN INTERPRETATION OF THE MEANING OF LAW- Book Review: Miroslav Milović, Law as Potency – Essays on the Philosophy of Law Dragan JAKOVLJEVIC	p.211.
REFLECTIONS ON A TIMELESS NOVEL - Book Review: Živko Andrijašević, The Assassination of Franz Ferdinand Milan SCEKIC	p.215.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	p.221.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Sekretar redakcije: Vukadin Nišavić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, Milan Šekić

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

SADRŽAJ:

RAZLAZ SA VREMENOM I ISTORIJOM- SRBIJA I EVROPSKE INTEGRACIJE
1987–1991

Dragan POPOVIĆ..... str.7.

RAZLIKE U SAMOPOŠTPVANJU ADOLESCENATA PREMA POLU I UZRASTU

Đenita TUCE..... str.37.

IZDAVAČKA DJELATNOST U CRNOJ GORI TOKOM PERIODA REKONSTRUKCIJE
I PRVOG PETOGODIŠNJEG PLANA RAZVOJA (1945–1952)

Nenad PEROŠEVIĆ, Natalija MILIKIĆ..... str.63.

DIGITALNA DEHUMANIZACIJA DRUŠTVA: NOVO NORMALNO U
PERVERTIRANOM METADRUŠTVU SPEKTAKLA

Muedib ŠAHINOVIĆ..... str.87.

NISMO MUČILI: LOGOR MORINJ I MOGUĆNOST POMIRENJA U CRNOJ GORI

Srdja PAVLOVIĆ..... str.117.

CRNOGORSKO-SOVJETSKA SARADNJA TOKOM 70-IH I POČETKOM 80-IH

Dragutin PAPOVIĆ.....str.143.

PRIKAZI:

SVJEDOČENJA POTOMAKA I PORODICA ISTAKNUTIH PRIPADNIKA ČETNIČKOG
POKRETA O KOMUNISTIČKOJ VLASTI-Istorijski esej

Milan ŠĆEKIĆ..... str.185.

HISTORIJA NASILJA-Prikaz knjige: Fahd Kasumović (ur.), Nasilje nad ženama:
diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti

Amir DURANOVIĆ..... str.197.

PROMIŠLJANJA O ISTORIJI DUKLJE I DUKLJANA-Prikaz knjige: Dragutin
Papović, Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana

Milan ŠĆEKIĆ..... str.205.

MODERNO TUMAČENJE SMISLA PRAVA-Prikaz knjige: Miroslav Milović,
Pravo kao potencija – Eseji o filozofiji prava.

Dragan JAKOVLJEVIĆ..... str.211.

VANVREMENSKI ROMAN-Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Ubistvo Franca
Ferdinanda.

Milan ŠĆEKIĆ..... str.215.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.221.

Original scientific article

CRNOGORSKO-SOVJETSKA SARADNJA TOKOM 70-IH I POČETKOM 80-IH

Dragutin PAPOVIĆ¹

Filozofski fakultet Nikšić,

Adresa: Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora

e-mail: papovicd@t-com.me

ABSTRACT:

The paper highlights the strategic approach of of Soviet policy toward Yugoslavia during the final decade of the leadership of Soviet leader Brezhnev and Yugoslav president Tito. The Soviet objective was to reintegrate Yugoslavia into the communist bloc to utilize its Adriatic coast for constructing military and naval bases, from which it could safeguard its strategic interests in the Mediterranean, North Africa, and the Middle East. Within this framework, the relations between the Soviet Union and its republics with the Yugoslav

¹ **DRAGUTIN PAPOVIĆ** (Niksic, 1980). He finished elementary school and high school in Nikšić. He graduated in 2003 at the Faculty of Philosophy in Niksic (Department of History and Geography), with an average grade of 9.5. He received his MA in 2007 at the Faculty of Philosophy in Belgrade (Department of History), on the topic "Opposition of the authorities in Montenegro 1945–1948". The average grade for master's studies is 9.33. He received his doctorate in 2013 at the Faculty of Philosophy in Niksic on the topic "Intellectuals and Government in Montenegro 1945–1990". From 2003 to 2013, he was a teaching assistant, and since 2014 he has been engaged as a part-time teacher at the History Program at the Faculty of Philosophy in Niksic. During 2015 and 2016, he served as the Director General of the Directorate for Relations with Religious Communities at the Ministry of Human and Minority Rights. From 2016, he is a member of the Parliament of Montenegro.

republics played a significant role. Montenegro, as one of the Yugoslav republics, developed intensive cooperation with the Soviet Union, particularly with the Russian Soviet republic. The Soviets designated Montenegro as part of their sphere of influence and sought to transform it into a strategic stronghold within Yugoslavia.

KEY WORDS:

Soviet Union; Yugoslavia; Montenegro; Tito; Brezhnev.

SAŽETAK:

U radu je ukazano na strategiju sovjetske politike prema Jugoslaviji tokom posljednje decenije vladavine sovjetskog lidera Brežnjeva i jugoslovenskog predsjednika Tita. Sovjetski cilj je bio da Jugoslaviju vrati u komunistički blok (lager) kako bi njenu jadransku obalu iskoristio za gradnju vojnih i pomorskih baza iz kojih bi kontrolisao svoje interese na Sredozemlju, Sjevernoj Africi i Bliskom istoku. U sklopu te politike bili su i odnosi Sovjetskog Saveza, odnosno njegovih republika, sa jugoslovenskim republikama. Crna Gora, kao jedna od jugoslovenskih republika, uspostavila je u ovome periodu intenzivnu saradnju sa Sovjetskim Savezom, a naročito sa sovjetskom republikom Rusijom. Sovjeti su Crnu Goru označili za svoju interesnu zonu i htjeli su da od nje stvore strateško uporište u Jugoslaviji.

KLJUČE RIJEČI:

Sovjetski Savez; Jugoslavija; Crna Gora; Tito; Brežnjev.

Uvod

Odnosi između Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR, Sovjetski Savez) i Jugoslavije tokom 70-ih bili su u znaku nastojanja sovjetskog režima da Jugoslaviju vrati u svoj komunistički blok (lager). To je, u stvari, bio kontinuitet sovjetske politike od 1948. godine kada se Jugoslavija otrgla od sovjetske kontrole. Suštinski sovjetski interes bio je izgradnja vojnih i pomorskih baza na jugoslovenskoj jadranskoj obali iz kojih bi kontrolisali interese na Mediteranu, Bliskom istoku i sjevernoj Africi.¹ Sovjeti su imali širok repertoar sredstava za ostvaranje tog cilja, a prije svega vojnu silu. Od invazije Varšavskog pakta na Čehoslovačku 1968. godine i Jugoslavija je bila potencijalna meta.² Kao i 1948. godine i tada je bila ugrožena njena nezavisnost i bezbjednost.³ Jugoslovenski predsjednik Josip Broz Tito je smatrao da će Jugoslavija biti naredna žrtva vojne agresije.⁴ Invazija je demonstrirala doktrinu sovjetskog lidera Leonida Brežnjeva o ograničenom suverenitetu socijalističkih država, shodno kojoj je Sovjetski Savez proglasio pravo da silom održava poredak u svom lageru.⁵ Sovjetski ministar spoljnih poslova Andrej Gromiko invaziju je protumačio kao odlučnost Sovjetskog Saveza da brani svoje interese, bez obzira na poteste sa Zapada, uz napomenu da će Sovjeti ubuduće i kada procijene da je nešto u njihovom interesu to uraditi bez oklijevanja.⁶ Sovjetski premijer Aleksej Kosigin je 1970. godine saopštio da se Brežnjevljeva doktrina odnosi i na Jugoslaviju.⁷ Varšavski pakt je imao razrađen plan napada na Jugoslaviju.⁸ Sovjeti su planirali da tako unište posljednji *bastion revizionizma* u socijalističkom svijetu.⁹

Iako je vojna intervencija planirana, ona nije bila realna, jer je nosila veliki rizik. Jugoslovenska armija je mogla da mobiliše do 2 miliona vojnika, a Sovjetima bi u tom slučaju trebalo 2 do 4 puta više vojnika za okupaciju.¹⁰ Zbog nesvrstanog položaja Jugoslavije i njenih bliskih odnosa sa Zapadom to bi dovelo i do međunarodne krize. Američki ambasador Čarls Elbrik u Beogradu je krajem avgusta 1968. godine izjavio da je interes SAD da Jugoslavija sačuva nezavisnost.¹¹ NATO je u novembru 1968. godine saopštio da bi svaka intervencija koja bi promijenila poredak u Evropi ili na Sredozemlju dovela do krize sa teškim posljedicama.¹² SAD i Velika Britanija su sovjetskom režimu

direktno saopštili da bi napad na Jugoslaviju bio tretiran kao napad na članicu NATO-a.¹³ Britanija je u slučaju sovjetskog napada na Jugoslaviju bila spremna da pokrene rat.¹⁴ Amerikanci su osim odbrambene pojačali i ekonomsku podršku Jugoslaviji i podržali su ulaganja u jugoslovensku privredu, jer je predsjednik Lindon B. Džonson naveo da SAD ne smiju dozvoliti da Jugoslavija prođe kao Čehoslovačka.¹⁵

Kako bi umanjila opasnost od invazije, Jugoslavija se okrenula proširenju odnosa sa SAD-om, zbližavanju sa Kinom i normalizaciji odnosa sa Sovjetskim Savezom.¹⁶ SAD su pozitivno reagovala na jugoslovensku inicijativu, što je dovelo do posjete predsjednika Ričarda Niksona Jugoslaviji krajem septembra i početkom oktobra 1970. godine. Njen cilj je bio da se naglasi američki interes u očuvanju nezavisnosti Jugoslavije, dok je jugoslovenski režim posjetu iskoristio kao signal Moskvi da SAD neće tolerisati primjenu Brežnjevljeve doktrine prema Jugoslaviji.¹⁷ SSSR je odmah reagovao, pa je na dan dolaska Niksona u Jugoslaviju sovjetski amabsador u Beogradu zatražio da se dogovori datum posjete Brežnjeva Jugoslaviji i izjavio je da je sovjetska vlada odobrila 100 miliona američkih dolara zajma jugoslovenskoj privredi.¹⁸ Brežnjev je posjetio Jugoslaviju u septembru 1971. (prvi put nakon 1966.) što je označilo otopljanje odnosa, iako je Brežnjev iznio brojne optužbe protiv jugoslovenske spoljne politike.¹⁹ Naredne godine Tito je posjetio Moskvu i tada je dobio prestižni Lenjinov orden. Iako su jugoslovensko-sovjetski odnosi od tada bili bolji nego u periodu 1968–1972, bili su daleko od odličnih i u stvari su stare nesuglasice i dalje bile nepremostive.²⁰ Brežnjevljeva doktrina o ograničenom suverenitetu u socijalističkom bloku bila je konstantna prijetnja nezavisnosti i suverenitetu Jugoslavije tokom 1970-ih.²¹

Mehanizmi sovjetske moći u Jugoslaviji

Sovjetski Savez je nagovještaj voje invazije koristio kao sredstvo za zastrašivanje, a za ostvarenje svojih ciljeva upotrijebio je političke mehanizme. Jugoslavija se borila sa unutrašnjom ekonomskom i međunacionalnom krizom. Sovjeti su imali snažan uticaj u oba slučaja. Jugoslavija je sve više bila zavisna od trgovine sa Sovjetskim Savezom i komunističkim istočnoevropskim državama

u Savjetu za ekonomsku uzajamnu pomoć (SEV). Nesposobnost Jugoslavije da sprovede ekonomsku reformu započetu 1965. i da se uključi u zapadno tržište, dovela je do toga da je početkom 1970-ih njena ekonomska orijentacija usmjerena na stratešku saradnju sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim državama.²² Trgovinska razmjena Sovjetskog Saveza i Jugoslavije činila je tek oko 15% ukupne spoljnotrgovinske razmjene Jugoslavije 1970. godine.²³ No, to se u narednoj deceniji promijenilo. Sporazumom o robnom kreditu Sovjetski Savez je Jugoslaviji isporučio robu vrijednu 450 miliona dolara u periodu 1972–1975. godine.²⁴ Spoljnotrgovinska razmjena dvije države je 1973. godine premašila 700 miliona dolara, da bi 1981. godine dostigla 6,6 milijardi dolara.²⁵ U pokušaju da izbjegne ekonomsku i finansijsku zavisnost od Zapada, Jugoslavija se našla u istom problemu sa Sovjetskim Savezom. Jugoslovenski deficit u trgovini sa SSSR-om iznosio je blizu pola milijarde američkih dolara 1979. godine.²⁶

Jugoslovensko-sovjetska trgovina se odvijala na osnovu kliringa, a za obračun vrijednosti korišćen je klirinški dolar (Cl\$).²⁷ Trgovina se obavljala na osnovu utvrđenih uvozno-izvoznih robnih listi. To je bila jedna od glavnih karakteristika socijalističke (dogovorne) ekonomije. Roba se plaćala robom s ciljem da izjednače uvoz i izvoz. Oko 90% uvoza iz Sovjetskog Saveza činili su energenti (nafta, gas i koks) i strateške sirovine.²⁸ Pri tome su cijene sovjetskih energenata i drugih sirovina bile za 20% niže od svjetskih, dok je jugoslovenska roba široke potrošnje koja je izvožena u Sovjetski Savez bila drugorazrednog kvaliteta i nije se mogla prodati na zapadnom tržištu. Nižim cijenama energenata i otkupom jugoslovenske drugorazredne robe Sovjetski Savez je faktički održavao u životu značajan dio jugoslovenske privrede. To je Sovjetima omogućilo ogroman politički uticaj u Jugoslaviji. Zato su rado isporučivali i velike količine naoružanja i opreme za jugoslovensku armiju, jer su je na taj način držali u zavisnosti.²⁹

Sovjetski Savez se umiješao i u jugoslovenske međunacionalne krize i izazivao je razdor po tom pitanju.³⁰ Brežnjev je Titu ponudio pomoć u rješavanju nacionalne krize u Hrvatskoj 1971. godine.³¹ Svoju ponudu je predstavio

kao spasavanje socijalizma u zemlji. Takva *pomoć* od Sovjeta je, po pravilu, podrazumijevala vojnu intervenciju, što je Tito znao i zato je odbio. Režim u Moskvi je razmatrao i opciju podjele Jugoslavije na prosovjetski i antisovjetski dio. Za prosovjetske republike smatrao je: Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru i s njima je jačao ekonomske veze.³² Sovjetski ambasador u Beogradu Ivan Benediktov je izjavio da kod Srba i Crnogoraca vidi *pravi internacionalizam*, a da to ne važi za Slovence i Hrvate.³³ Taktika Sovjetskog Saveza je bila da osvoji ključne pozicije u: Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, dok ga prozapadna polovina Jugoslavije nije interesovala, što je primijećeno u jugoslovenskom vrhu.³⁴ Sovjetski premijer Kosigin je jugoslovenskom ambasadoru Veljku Mićunoviću u decembru 1969. godine naveo da Srbi, Crnogorci i Makedonci žele dobre odnose sa Sovjetima i da su to *zdrave snage* u Jugoslaviji.³⁵ Sovjetski zvaničnici su kazali da su pravoslavni Srbi i Crnogorci *njihova braća*, dok su jugoslovenske katolike smatrali sklonim Zapadu.

Sovjetski i ruski rukovodioci su posebno isticali Srbiju. Delegaciju Izvršnog vijeća (Vlade) Srbije koju je predvodio predsjednik Ivan Stambolić primili su predsjednik ruske Vlade Mihail Solomjencev i predsjednik sovjetske Vlade Nikolaj Tihonov u Moskvi 1981. godine. Sovjetski i ruski predstavnici su na tim sastancima naglašavali značaj Srba i Srbije u odnosima između dvije države i Stamboliću su stavili do znanja da je Srbija nešto drugo u odnosu na sve ostale u Jugoslaviji. Jugoslovenski ambasador Marko Orlandić je tada zapisao da se sovjetski ministar kulture Pjotr Demičev *udvarao Velikoj Srbiji*.³⁶ S druge strane, sovjetski ambasador u Beogradu Nikolaj Rodionov je na primjedbu istaknutog hrvatskog partijskog i državnog funkcionera Vladimira Bakarića o prevelikoj ekonomskoj orijentaciji Jugoslavije na Sovjetski Savez odgovorio da je to *gadost iz Hrvatske*. Jedna od sovjetskih opcija političkog pritiska na Jugoslaviju bila je i podsticanje izlaska Hrvatske iz Jugoslavije. Lider emigrantskog Hrvatskog nacionalog komiteta u Zapadnom Berlinu Branko Jelić je izjavio da je uspostavio kontakte sa Sovjetima i da im je ponudio pomorske baze na Jadranu u zamjenu sa podršku Moskve hrvatskoj nezavisnosti.³⁷ Simptomatično je bilo da je sovjetski konzulat u Zagrebu imao više osoblja nego cijela jugoslovenska ambasada u Moskvi.³⁸

Među *zdravim snagama* i *svojom braćom* Sovjeti su imali razgranatu špijunsku mrežu koja se bavila subverzijama.³⁹ Tako je u aprilu 1974. godine u Baru, najvećoj luci u Crnoj Gori, održan kongres na kome je pokušano osnivanje nove Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Na tajnom sastanku 12-člana grupa je raspustila vladajući Savez komunista Jugoslavije (SKJ) i formirala novu KPJ, koja je prihvatila staljinizam i Brežnjevljevu doktrinu ograničenog suvereniteta, s ciljem da Jugoslaviju priključi Sovjetskom Savezu. Tita su smijenili sa mjesta predsjednika partije i za generalnog sekretara su imenovali emigranta Miletu-Mila Perovića.⁴⁰ Organizatori i učesnici su uhapšeni i osuđeni na zatvorske kazne, a tokom akcije je otkriveno da je u pripremi kongresa učestvovao sin službenika sovjetske ambasade u Beogradu. Cilj je bio da nova KPJ uputi Sovjetskom Savezu poziv za međunarodnu socijalističku pomoć, što bi sovjetski režim shvatio kao povod da vojno interveniše u Jugoslaviji. Tito je smatrao da su Sovjeti ovim pokušali da, ako ne cijelu Jugoslaviju, barem njen pravoslavni dio uključe u svoju sferu.⁴¹

Za ostvarenje svojih ciljeva u Jugoslaviji Sovjetski Savez je koristio i posredan uticaj preko jugoslovenskih susjeda Bugarske i Albanije. Bugarska je, na podsticaj Sovjeta, negirala makedonski nacionalni identitet i time je pretendovala na Makedoniju, jednu od jugoslovenskih republika.⁴² Sovjetski Savez je podsticao identične aspiracije Albanije prema jugoslovenskoj autonomnoj pokrajini Kosovo. Sovjeti su formalno bili uzdržani povodom pobune Albanaca na Kosovu 1981. godine, dok su njihovi mediji o dešavanjima na Kosovu prednost ukazali stavovima iz albanske štampe, iako su sovjetsko-albanski diplomatski odnosi bili prekinuti.⁴³ Tako su zapravo podupirali režim u Albaniji protiv Jugoslavije. Kako je Albanija s Bugarskom imala ugovor o prijateljstvu i saradnji, to je stvorilo sovjetsko-bugarsko-albansku alijansu protiv Jugoslavije.

Sovjetski Savez je nastojao i da uspostavi kontrolu u jugoslovenskoj spoljnoj politici, jer nije prihvatio jugoslovenski vanblokovski i nesvrstani položaj, odnosno njenu nezavisnost u spoljnoj politici.⁴⁴ Kroz tezu o socijalističkom internacionalizmu htio je da Jugoslaviju vrati u svoj lager i da

marginalizuje njenu ulogu u međunarodnim odnosima.⁴⁵ Sovjetski Savez je to radio vješto, preko parole o *prirodnom savezništvu* komunističkog lagera i Pokreta nesvrstanih čiji je jedan od osnivača i lidera bila Jugoslavija. Sovjeti su s prezirom gledali na Pokret nesvrstanih i nazvali su ga *običnim brbljanjem o miru, jedinstvu i napretku*.⁴⁶ Cilj Sovjeta je bio da Pokret nesvrstanih bude njihova politička rezerva.⁴⁷ Jači uticaj SSSR na Pokret Nesvrstanih prisutan je od IV Konferencije u Alžiru 1973, dok su na V Konferenciji u Kolombu 1976. godine sovjetski proksiji Kuba i Vijetnam nastojali da Pokret stave u službu sovjetskih interesa u Globalnom Jugu.⁴⁸ Titova vizija da Pokret nesvrstanih bude jednako distanciran od dva bloka doživjela je kolaps.⁴⁹ To se pokazalo i na VI Konferenciji Pokreta nesvrstanih u Havani u septembru 1979. godine.⁵⁰ Sovjetski Savez je preko Kube, Vijetnama i još nekoliko država nastojao da se uspostavi *antiimperijalističko savezništvo* između svog lagera i Pokreta nesvrstanih. Otvoreno su kritikovali jugoslovensku spoljnu politiku, jer je stavljala znak jednakosti između NATO i Varšavskog pakta. Iako Sovjetski Savez nije uspio da ostvari apsolutnu dominaciju u Pokretu nesvrstanih, ovo je bio udarac za Jugoslaviju i za njen međunarodni položaj, jer Jugoslavija nije uspjela da angažuje Pokret nesvrstanih u osudi sovjetske invazije na Avganistan posljednjih dana 1979.⁵¹ To je pokazalo da je Brežnjevljeva doktrina ograničenog suvereniteta proširena i na nesvrstane države.⁵² Jugoslavija je oštro kritikovala taj potez.⁵³ Zato su početkom 1980. godine jugoslovenski odnosi sa Sovjetskim Savezom bili najgori od 1955. godine.⁵⁴

Sovjetski Savez je kritički posmatrao unapređenje jugoslovensko-kineskih odnosa. Tito je 1977. godine posjetio Kinu, a kineski premijer Hua Guofeng posjetio je Jugoslaviju 1978. godine. Sovjetski Savez je sa Kinom bio u ideološko-političkom sukobu, tako da je približavanje Kine i Jugoslavije u Moskvi shvaćeno kao antisovjetska politika.⁵⁵ Kina je tada Sovjetski Savez smatrala svojim najvećim protivnikom.⁵⁶ Brežnjev je kinesku politiku nazvao prijetnjom za čovječanstvo.⁵⁷

Osim što je odbacio jugoslovensku nesvrstanu i nezavisnu spoljnu politiku, Sovjetski Savez nikada nije prihvatio ni jugoslovensku verziju

socijalizma – samoupravljanje. Na državnom savjetovanju ideoloških radnika u Moskvi sredinom oktobra 1979. godine glavnu riječ je vodio Mihail Suslov, neprikosnoveni ideolog u Politbirou Komunističke partije (KP) SSSR i glavni kritičar *jugoslovenskog revizionizma* od 1948. godine. Na ovom savjetovanju su oštro kritikovane *revizionističke i reformističke interpretacije marksizma i evrokomunizam*.⁵⁸ Sovjetsko iskustvo socijalizma je proglašeno za jedino ispravno i univerzalno, dok su osuđeni ostali putevi i iskustva socijalizma. Nesumnjivo je da su se u korpusu osuđenih revizionista podrazumijevali SKJ i Jugoslavija.

Višestrukim pritiscima Sovjetski Savez je uspio da 1974. godine od Jugoslavije dobije skroman ustupak. Tito je tada dopustio da se sovjetski ratni brodovi remontuju u jugoslovenskim lukama za potrebe njihovih akcija na Sredozemlju.⁵⁹ Sovjetska ratna mornarica je remontovana u Crnoj Gori, u mornaričko-remontnom zavodu u Tivtu.⁶⁰ No, Sovjeti su za svoje brodove tražili baze, a za svoje posade mogućnost dužeg boravka na jugoslovenskoj obali, što im tada nije dozvoljeno. Sovjetski lider Brežnjev je još 1966. godine u Moskvi jugoslovenskom sekretaru za inostrane poslove Marku Nikeziću rekao: *Treba da nam date tu bazu u Kotorskom zalivu*, ali je diskretno odbijen.⁶¹ Prilikom susreta sa Titom 1976. godine u Beogradu Brežnjev je tražio da Jugoslavija svoju nesvrstanu politiku usmjeri u korist Moskve, da se SKJ ideološki usaglasa sa KP SSSR i da Sovjeti za svoju ratnu flotu dobiju pristup na jadranskoj obali.⁶² Tito je odbio. Identične zahtjeve Brežnjev je saopštio Titu prilikom njihovog susreta u Moskvi avgusta 1977. godine.⁶³ Sovjeti su opet odbijeni, jer je Tito prema Sovjetima bio nepovjerljiv i krajnje nepopustljiv.⁶⁴ Prilikom posljednjeg susreta sa Titom u Moskvi maja 1979. godine, Brežnjev je opet tražio povećanje broja brodova sovjetske ratne flote za remont u jugoslovenskim brodogradilištima, ali je Tito odbio i na snazi su ostala striktna ograničenja boravka sovjetskih posada.⁶⁵ Titovo zavještanje je bilo da se nezavisnost i cjelovitost države brane svim snagama.⁶⁶

Jugoslovensko vođstvo je bilo svjesno da će Sovjeti i nakon Titove smrti nastaviti s tim zahtjevima i da će to biti najteži ispit posttitovskog rukovodstva.

Na sastanku sovjetskog ministra odbrane maršala Dmitrija Ustinova i njegovog jugoslovenskog kolege generala Nikole Ljubičića u Moskvi aprila 1982. godine, Sovjeti su tražili da se poveća broj njihovih ratnih brodova za remonte u jugoslovenskim lukama, da se uprosti procedura boravka njihovih posada iz Sredozemne flote i da se uprosti procedura preleta sovjetskih aviona za područje Bliskog istoka i Afrike.⁶⁷ Sovjeti su opet odbijeni, ali ih to nije obeshrabrilo. Smatrali su da će upornim, strpljivim i taktičkim pristupom ostvariti svoj cilj, jer im je na raspolaganju bila ogromna ekonomska i politička moć.

Mogućnost sovjetske invazije (imajući u vidu intervencije u nesvrstanoj Kampučiji 1978, nesvrstanom Avganistanu 1979. i lagerskoj Poljskoj 1981. godine), sve veći pritisak i uticaj na Pokret nesvrstanih preko Kube, kao i energetska i trgovinska zavisnost od Moskve, bili su velika prijetnja za Jugoslaviju.⁶⁸ U cilju održanja geopolitičke ravnoteže američki ambasador Lorens Iglberger u Beogradu je krajem 1980. godine sugerisao dolazećoj administraciji Ronalda Regana da podrži nezavisnost, teritorijalni integritet i jedinstvo Jugoslavije.⁶⁹ Zapad je imao interes da pažljivom podrškom posttitovskom rukovodstvu osigura opstanak Jugoslavije, iako su američki predstavnici procijenili da nikakva podrška Zapada ne može sačuvati Jugoslaviju ako Titovi nasljednici odluče da povedu rat za nasljeđe ili ako se konstitutivni narodi opredijele za građanski rat. Sudbina Jugoslavije je zavisila od sovjetske politike, pomoći Zapada i, iznad svega, od kohezije i prilagodljivosti Titovih nasljednika.⁷⁰

Sovjetska vojna intervencija nije bila vjerovatna ni nakon Titove smrti.⁷¹ Taktika Sovjetskog Saveza je bila da se postepeno slabi jugoslovenski otpor i da od Jugoslavije iznudi: pristup vojnim lukama na Jadranu, pravo preleta svojim avionima, podređivanje Pokreta nesvrstanih sovjetskoj spoljnoj politici, odustajanje od veza sa Kinom, eliminisanje antisovjetskih stavova u jugoslovenskoj štampi i slabljenje podrške evrokomunizmu i autonomim tendencijama u okviru sovjetskog bloka. Sredstva Sovjeta u ostvarivanju ovih ciljeva bili su: podsticaj Bugarskoj da zategne makedonsko pitanje, manevri trupa Varšavskog pakta na granici sa Jugoslavijom, podrška raznorodnim

antirežimskim grupama u Jugoslaviji i inostranstvu (u rasponu od ustaša i četnika do informbirovaca) i ekonomski pritisci kroz smanjenje ili obustavu isporuke nafte i sirovina od kojih je zavisila jugoslovenska industrija. Sovjetski Savez je uticaj u Jugoslaviji jačao i brojnim vezama s jugoslovenskim društvom.⁷² Zato je krajem 70-ih i početkom 80-ih proširena ekonomska, naučno-tehnička, kulturna i vojna saradnja sa Jugoslavijom.

Jedna od metoda sovjetskog pritiska bilo je podsticanje podjele u jugoslovenskom rukovodstvu. Jugoslovensko rukovodstvo su podijelili na tri grupe: a) prosovjetsko (za unitarnu Jugoslaviju), b) titoističko i c) prozapadno. Smatrali su da prva grupa ima najveće perspektive i da će se vremenom stopiti sa drugom. Zato su Sovjeti uvažavali Titov kult i postepeno jačali prosovjetske opcije, naročito među kadrovima srednje generacije. Aktivirali su faktor pravoslavlja i panslavizma i posebno su potencirali srpski faktor.⁷³ Sovjetski Savez je podsticao i podjelu na prosovjetske i antisovjetske republike i nacije u Jugoslaviji. Decentralizacija jugoslovenske spoljne politike olakšala je ovu sovjetsku taktiku razdvajanja Jugoslavije. Na osnovu Ustava iz 1974. godine jugoslovenske republike i pokrajine su dobile pravo da ostvaruju međunarodnu saradnju.⁷⁴ Tokom susreta Tita i Brežnjeva u Moskvi 1977. godine dogovoreno je uspostavljanje neposredne saradnje između jugoslovenskih i sovjetskih republika i pokrajina. Srbija je uspostavila saradnju s Rusijom, a Hrvatska s Ukrajinom. Lideri jugoslovenskih republika i pokrajina: Veljko Milatović (Crna Gora), Džavid Nimani (Kosovo), Anton Vratuša (Slovenija), Ante Marković (Hrvatska), Milanko Renovica (BiH), Dušan Alimpić (Vojvodina), Ivan Stambolić (Srbija) i Mito Micajkov (Makedonija) posjetili su odgovarajuće republike i pokrajine u Sovjetskom Savezu.⁷⁵

Sovjetsko-crnogorske istorijske, ekonomske i društvene veze

Crna Gora je bila među republikama koje je sovjetski režim označio kao svoju interesnu zonu u Jugoslaviji. Iako je po površini (13.812 km²) i po broju stanovnika (oko 585.000 stanovnika 1981. godine) bila najmanja jugoslovenska republika, imala je ogroman geopolitički značaj, jer je u njenom sastavu oko 300 km strateški važne jadranske obale. Pripada joj zaliv Boka Kotorska, jedno

od tadašnjih uporišta jugoslovenske ratne mornarice s mornaričko-remontnim zavodom u Tivtu za koje se lično interesovao Brežnjev. Na drugom kraju obale je Luka Bar koja je s Beogradom povezana željeznicom. S aspekta sovjetskih strateških interesa ovo je bilo od ogromnog značaja. Crna Gora je kao jedna od ravnopravnih republika imala značajan uticaj u saveznim organima gdje se kreirala državna politika Jugoslavije, tako da je i u tom pogledu bila važna za Sovjete.

Za političko djelovanje Sovjetskog saveza prema Crnoj Gori postojalo je nekoliko pogodnosti. U prvom redu to su bile tradicionalne rusko-crnogorske veze. Rusija i Crna Gora su uspostavile odnose u vrijeme vladavine cara Petra Velikog 1711. godine.⁷⁶ Od tada pa do Prvog svjetskog rata, odnosno tokom dva vijeka, Rusija je bila glavni politički saveznik i diplomatski, vojni i finansijski pokrovitelj Crne Gore.⁷⁷ Zahvaljujući toj pomoći, Crna Gora se tokom XVIII i XIX vijeka izborila za državnu nezavisnost i međunarodno priznanje na Berlinskom kongresu 1878. godine. Na osnovu toga se u Crnoj Gori i među Crnogorcima formirao snažan kult Rusije i ruskih careva. Crnogorski kralj Nikola I Petrović Njegoš je istakao da *svi Crnogorci znaju da poslije Boga najviše duguju Rusiji*.⁷⁸ Ovaj kult se održao u Crnoj Gori i dok je bila u Jugoslaviji. Na bazi ovog istorijskog naslijeđa, od 1945. godine razvio se kult Sovjetskog Saveza i Staljina. Stavljen je znak jednakosti između Rusije i Sovjetskog Saveza, dok je Staljin uživao popularnost kao nekadašnji ruski carevi. Od 1945. do 1948. godine kult Sovjetskog Saveza i Staljina u Crnoj Gori je toliko favorizovan da je jugoslovenska vlast to ocijenila kao pretjerivanje.⁷⁹ Zbog toga su posljedice sukoba Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, odnosno Informbiroa bile dramatične u Crnoj Gori. U periodu od 1948. do 1963. godine u Jugoslaviji je oko 55.000 građana označeno da su pristalice Informbiroa, a od toga oko 5.000 građana u Crnoj Gori.⁸⁰ Udio crnogorskih informbirovaca je bio oko 9% na nivou Jugoslavije, dok je Crna Gora imala svega oko 2,5% jugoslovenskog stanovništva. Naročito je veliki broj članova KPJ u Crnoj Gori podržao Sovjetski Savez i Informbiro. Od oko 16.000 članova KPJ u Crnoj Gori na zatvor ih je, zbog podrške Informbirou, osuđeno oko 2.600. Među osumnjičenima i uhapšenima je bila gotovo polovina članova Politbiroa KP u Crnoj Gori i veći broj partijskih i državnih funkcionera. Zbog

ovih okolnosti Crna Gora je bila jugoslovenska republika s najvećom podrškom Sovjetskom Savezu. Ta činjenica nije promakla pažnji sovjetskog režima.

Istorijsko i ideološko uporište u Crnoj Gori sovjetski režim je ojačao u raznim oblastima tokom 1970-ih. To se u prvom redu odnosilo na jačanje ekonomskih veza. Na osnovu međudržavnog sovjetsko-jugoslovenskog kredita za opremu iz 1972. godine i robnog kredita iz 1973. godine, Crna Gora je iz Sovjetskog Saveza uvezla opremu za: izgradnju prvog bloka Termoelektrane (TE) u Pljevljima, drugu fazu Kombinata aluminijuma u Titogradu (KAT), rekonstrukciju Rudnika uglja u Pljevljima, Rudnika olova i cinka u Mojkovcu, Rudnika boksita u Nikšiću i rekonstrukciju Brodogradilišta u Bijeloj.⁸¹ Crna Gora je iz međudržavnog kredita iz 1972. godine dobila 76,13 miliona klirinških dolara. Najveći dio kredita (47,3 miliona dolara) pripao je KAT-u za uvoz opreme.⁸² Otplata kredita se vršila kliringom, odnosno isporukom robe široke potrošnje iz Crne Gore. Komercijalni, robni i međudržavni kreditni aranžmani između Sovjetskog Saveza i Crne Gore narasli su, s kamatama, na 115 miliona klirinških dolara 1981. godine.⁸³

Klirinški način otplate kredita podstakao je razvoj trgovine, tako da je Sovjetski Savez bio najveći spoljnotrgovinski partner Crne Gore 1980. godine.⁸⁴ U ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmjeni Crne Gore Sovjetski Savez je tada učestvovao sa 11,04% (uvoz 10,88%, a izvoz 11,4%). Vrijednost spoljnotrgovinske razmjene Crne Gore i Sovjetskog Saveza iznosila je oko 73,5 miliona dolara.⁸⁵ Vrijednost trgovinske razmjene Crne Gore s Italijom je bila oko 62 miliona, sa SR Njemačkom oko 56 miliona, a sa SAD oko 23 miliona američkih dolara.⁸⁶ Spoljnotrgovinska razmjena Crne Gore sa socijalističkim zemljama je iznosila oko 183 miliona, a sa zapadnim oko 208 miliona dolara. U spoljnoj trgovini Crne Gore zapadne zemlje su učestvovala sa oko 50%, socijalističke zemlje sa oko 42%, a zemlje trećeg svijeta (nesvrstani) sa oko 8% u periodu 1978–1980. godine. Oko 60% crnogorskog uvoza je dolazilo sa Zapada, a oko 34% iz država SEV-a. Oko 61% crnogorskog izvoza je išlo u zemlje SEV-a, a tek oko 22% crnogorskog izvoza je išlo na Zapad. Crna Gora je iz Sovjetskog Saveza uglavnom uvozila strateške sirovine i opremu za svoja energetska, metalurška,

metalska i rudarska preduzeća. S druge strane, na sovjetsko tržište je najviše izvozila robu široke potrošnje, a uglavnom proizvode tekstilne industrije (obuću, vunene tkanine, trikotažu i konfekciju). Crnogorska ekonomija je imala ogromnu zavisnost od sovjetskog tržišta i ostalih država SEV-a.

Brzo je napredovala i saradnja u sektoru usluga. Vrijednost radova remonta sovjetskih trgovačkih brodova u Brodogradilištu u Bijeloj iznosila je oko 8 miliona dolara 1980. godine.⁸⁷ Špeditorske usluge na poslovima uvoza i izvoza između Sovjetskog Saveza i Crne Gore obavljala je crnogorska firma *Zetatrans*. Vrijednost tih usluga je iznosila oko 32 miliona dolara 1980. godine.⁸⁸ Te godine je crnogorsko preduzeće iz drvne industrije *Drvoimpex* u Sovjetskom Savezu realizovalo usluge vrijedne 7,6 miliona dolara.⁸⁹ Crnogorske firme *Industrijaimport* i *Montenegroexport* (*Montex*) su otvorile predstavništva u Moskvi 1980. godine. Promet poslovnice *Inudstrijaimport* je 1980. godine iznosio skoro 13 miliona dolara, dok je poslovnica *Montex*-a 1980. godine ostvarila 47 miliona dolara prometa, i to je u cjelini pripadalo reexportu.⁹⁰ Postojala je saradnja i u oblasti turizma, ali je ona bila skromna. U toku glavne ljetnje sezone Crnu Goru je tada posjećivalo u prosjeku oko 3.200 sovjetskih turista.⁹¹

Vrijednost kreditnih, trgovinskih i uslužnih poslova između Crne Gore i Sovjetskog Saveza iznosila je oko 297 miliona C1 dolara 1980. godine. U tome je sovjetska strana bila u prednosti. Ona je Crnoj Gori omogućila kredite koji su bili neophodni za razvoj njene energetike, rudarstva i teške industrije. Ovi krediti su otplaćivani izvozom robe iz Crne Gore u Sovjetski Savez. Sredstva za reprodukciju su činila oko 96% ukupnog uvoza iz SSSR-a, a roba široke potrošnje svega 0,62% ukupnog uvoza.⁹² S druge strane, roba široke potrošnje je činila oko 60% crnogorskog izvoza u SSSR. Kvalitet i cijene te robe nijesu bili konkurentni na zapadnom tržištu. Istovremeno, Sovjetski Savez je u sektoru usluga omogućio značajno učešće crnogorskih firmi na svome tržištu. Tako je Sovjetski Savez imao značajan uticaj na ekonomiju Crne Gore, što mu je omogućilo jačanje političkog uticaja.

Osim u ekonomiji, Sovjetski Savez i Crna Gora su jačali saradnju i u

ostalim oblastima. Crnogorski državni Univerzitet *Veljko Vlahović* se povezao s Moskovskim državnim univerzitetom *Lomonosov* 1974. godine.⁹³ Sporazum o saradnji i Plan naučne saradnje za period 1978–1980. potpisani su u Moskvi u oktobru 1977. godine.⁹⁴ Na osnovu toga je uspostavljena razmjena profesora i studenata, saradnja u izradi univerzitetskih udžbenika i stipendije sovjetske Vlade za profesore sa crnogorskog univerziteta. Novi Plan saradnje dva univerziteta potpisan je u aprilu 1981. godine.⁹⁵ Njime je predviđen nastavak rada na zajedničkim naučnim projektima, izrada udžbenika i naučnih studija, organizovanje kurseva ruskog jezika za studente u Titogradu (Podgorici), razmjena profesora, predavača i naučnih saradnika, nastavak međubibliotečke saradnje, razmjena dokumenata, knjiga, članaka i razmjena studenata. Program naučno-tehničke saradnje usaglašen je 1980. godine. U istom periodu je dogovoren Program kulturno-prosvjetne saradnje 1980–1982. godine kojim su predviđene brojne aktivnosti. Na ovaj način je Sovjetski Savez ostvario jak kulturno-obrazovni uticaj u crnogorskom društvu.

Sovjetski Savez je pokazao solidarnost kada je Crnu Goru pogodio razorni zemljotres 1979. godine. Materijalna šteta je bila oko 4,5 milijardi dolara ili 4 prosječna godišnja BDP-a Crne Gore. Sovjetski Savez je uputio pojedinačno najveću inostranu pomoć Crnoj Gori koja je, prema procjenama, vrijedila oko 50 miliona američkih dolara.⁹⁶ Ministar spoljnih poslova i član Politbiroa KP SSSR Andrej Gromiko je izjavio da je to pomoć *bratskoj zemlji i bratskom narodu*. S druge strane, Kongres SAD je odobrio 10 miliona dolara pomoći Crnoj Gori. Američki ambasador u Beogradu Iglberger nije bio zadovoljan ovim iznosom i tražio je od američke Vlade da uputi veću pomoć.⁹⁷ Iglberger je naveo da će SAD, ako ne pošalju veću pomoć, biti u nepovoljnom strateškom položaju u Jugoslaviji.⁹⁸ Senator Edvard Mur Kenedi je u Kongresu predložio amandman da pomoć Crnoj Gori bude 20 miliona američkih dolara. No, američka Vlada nije promijenila odluku i odobrila je samo 10 miliona.⁹⁹ Iglberger je ocijenio da će to ojačati snage koje žele bliže odnose sa Sovjetskim Savezom i povratak u represivniji sistem. Upozorenje Iglbergera o jačanju sovjetskog uticaja u Crnoj Gori podstakla su američku Vladu da otvori Kulturno-informativni centar SAD u Crnoj Gori 1980. godine, što je Crnu Goru uključilo u zonu propagandnog

nadmetanja supersila.

Sovjetsko-crnogorske političke veze

U ovome periodu uspostavljene su direktne crnogorsko-sovjetske političke veze. Čim je Crna Gora na osnovu Ustava SFRJ iz 1974. godine stekla mogućnost autonomnog vođenja međunarodne saradnje, jedna od prvih adresa za posjetu je bila Moskva. Delegacija Izvršnog vijeća (Vlade) Crne Gore, koju je predvodio predsjednik Marko Orlandić, posjetila je Sovjetski Savez u septembru 1975. godine.¹⁰⁰ Orlandić je bio predsjednik crnogorske vlade 1974–1978. godine, a potom je bio jugoslovenski ambasador u Moskvi 1979–1982. godine kao jedan od beskompromisnih sljedbenika Titove politike. To je bila prva zvanična crnogorska posjeta sovjetskoj državi čiji je cilj bio da ispita mogućnosti dugoročne ekonomske saradnje. Crnogorska delegacija je predstavila spisak projekata, a Sovjeti su samo obećali da će to razmotriti. Na osnovu toga je u uzvratnoj posjeti u Crnoj Gori bio potpredsjednik Savjeta ministara (Vlade) Sovjetskog Saveza Ivan V. Arhipov 1977. godine.¹⁰¹ Arhipov je bio i predsjednik sovjetskog dijela Mješovitog komiteta za ekonomsku i naučno-tehničku saradnju sa Jugoslavijom.

Ovo su bile pripremne posjete tokom kojih su se strane upoznavale i ispitivale. Na osnovu toga, kao i na osnovu dogovora Tita i Brežnjeva o uspostavljanju direktne saradnje među jugoslovenskim i sovjetskim republikama, Crna Gora se odlučila na uspostavljanje saradnje sa Ruskom Sovjetskom Federativnom Socijalističkom Republikom (RSFSR, Ruska Federacija ili Rusija) 1977. godine. Predsjednik Predsjedništva Crne Gore Veljko Milatović je pozvao predsjednika Savjeta ministara (Vlade) Rusije Mihaila Solomjenceva da posjeti Crnu Goru. Posjeta ruske delegacije Crnoj Gori bila je na najvišem državno-političkom nivou. Prvobitno je planirana za septembar 1978. godine, ali je ruska delegacija pomjerila termin posjete, navodno zbog poplava koje su tada pogodile Rusiju. U stvari, razlog za odlaganje je bio politički, jer je tada u posjeti Jugoslaviji bio kineski premijer Hua Guofeng. Sovjeti su bili protiv jačanja kinesko-jugoslovenskih odnosa i upliva kineskog uticaja u Jugoslaviju, pa su odlaganjem posjete demonstrirali svoj negativan politički stav o kinesko-

jugoslovenskoj saradnji.

Ruska delegacija koju je predvodio Solomjencev boravila je u Crnoj Gori od 21. do 24. decembra 1978. godine.¹⁰² Rusku delegaciju su dočekali najviši republički i partijski predstavnici Crne Gore: predsjednik Predsjedništva SR Crne Gore Veljko Milatović, predsjednik Vlade Momčilo Cemović i predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta SK Crne Gore Vojislav Srzentić. Ruska delegacija je posjetila nekoliko gradova. U Luci Bar je tada boravio zamjenik sovjetskog ministra spoljne trgovine Jurij Brežnjev, sin Leonida Brežnjeva. Crnogorska Vlada je posjetu iskoristila da predloži dugoročnu poslovnu saradnju u više sektora. Rusiji je ponudila angažovanje svoje trgovačke flote za prevoz roba iz Sovjetskog Saveza, korišćenje kapaciteta Luke Bar, pruge Beograd-Bar i Brodogradilišta u Bijeloj i saradnju u turizmu. Ipak, jedini konkretni dogovor je bio da se manifestacije „Dani kulture Crne Gore u Rusiji i *Dani kulture Rusije u Crnoj Gori* organizuju 1981. godine. Razlog zbog koga posjeta iz 1978. godine nije imala veće rezultate je to što nije potpisan odgovarajući protokol ili zajedničko saopštenje na bazi kojih bi se realizovale inicijative za saradnju. Posjeta i razgovori nijesu imali obavezujući karakter niti su predviđali kontinuitet sastanaka. To je bio zahtjev ruske delegacije koja se zadovoljila razmjenom prijedloga za saradnju.¹⁰³

Ova posjeta i sovjetska pomoć Crnoj Gori nakon zemljotresa izazvali su veće interesovanje o Crnoj Gori u sovjetskoj javnosti. Sovjetska štampa, TASS i Radio-Moskva su detaljno prikazali posjetu delegacije ruske vlade Crnoj Gori, a potom posebno proslavu crnogorskog nacionalnog praznika 13. jula 1979. godine.¹⁰⁴ U ovim medijima je istaknuto zajedništvo i sličnost revolucionarnog puta sovjetskog i crnogorskog naroda. Sovjetski časopis *Aganjok* je objavio da se u Crnoj Gori može *svuda naći nešto što podsjeća na istorijsku bliskost i zajednički prolivenu krv*. Radio-Moskva je objavila da *međusobne simpatije ruskog i crnogorskog naroda potiču od davnina, još od Petra Velikog* i da su *ruski bajonet i crnogorska smjelost svuda trijumfovali*.¹⁰⁵ Sovjetski mediji su insistirali na poslijeratnoj *bratskoj saradnji* i isticali su tehničku saradnju Sovjetskog Saveza i Crne Gore zahvaljujući kojoj su sagrađeni KAT i TE Pljevlja. Navedeno

je da se ekonomski odnosi uspješno razvijaju uz najpovoljnije perspektive.

Od Titove posjete Moskvi u maju 1979. godine do sovjetske invazije na Avganistan u decembru te godine, jugoslovensko-sovjetski odnosi su napredovali, što se odrazilo na česte posjete sovjetskih predstavnika Crnoj Gori te godine. Crnu Goru je posjetio Morozov, zamjenik predsjednika sovjetskog dijela Međuvladinog komiteta za privrednu i naučno-tehničku saradnju između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, sredinom 1979. godine.¹⁰⁶ Zamjenik predsjednika GOSPLAN-a (sovjetska agencija zadužena za centralno ekonomsko planiranje) B. Birjukov boravio je u Crnoj Gori u septembru 1979. godine.¹⁰⁷ Posjetio je Bar i tada je dogovoreno da se analizira mogućnost da Luka Bar prima sovjetsku robu za obradu i njeno otpremanje u treće zemlje. Prema planovima crnogorskih vlasti Luka Bar je trebalo da postane tranzitna između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, naročito u oblasti kontejnera. Potom je u Crnoj Gori boravio prvi zamjenik sovjetskog ministra kulture Jurij J. Barabuš.¹⁰⁸ Delegacija Saveza novinara Sovjetskog Saveza je posjetila Crnu Goru u oktobru 1979. godine i tada je pokrenuta saradnja crnogorskih i sovjetskih medija. Zastoj u odnosima je uslijedio krajem 1979. i početkom 1980. godine zbog jugoslovenske kritike sovjetske invazije na Avganistan. Zatim se od sredine te godine ušlo u fazu boljih odnosa, pa je delegacija ruskog Ministarstva za komunalno-uslužne djelatnosti boravila u Crnoj Gori u decembru 1980. godine. Rusko Ministarstvo stambeno-komunalne privrede je u aprilu 1981. godine ponudilo Crnoj Gori tehničku pomoć u urbanizmu, kao dio pomoći u saniranju posljedica od zemljotresa. Izvjesno je da su česte posjete sovjetskih i ruskih predstavnika Crnoj Gori poslužile i za prikupljanje obavještajnih podataka za potrebe Moskve.

Ekonomski odnosi u službi političkih interesa

Krajem 1980. godine pojavio se problem u sovjetskom kreditu koji je koristio KAT. Od 47,3 miliona CI dolara odobrenog kredita, KAT nije iskoristio 19,8 miliona, jer je odustao od uvoza sovjetske tehnološke opreme.¹⁰⁹ Potom, KAT nije otplaćivao kredit, a pravdao se činjenicom da kredit nije u cjelini iskorišćen i da se nijesu stvorili uslovi za isplatu iskorišćenog dijela. Crna Gora je predložila

da se preostali dio kredita iskoristi za nabavku opreme koja je bila potrebna rudnicima, Termoelektrani i Željezari, ali je sovjetska strana to usloвила mijenjanjem međudržavnog karaktera kredita u kredit sa komercijalnim uslovima. Sovjetski Savez je odbio i da se na račun preostalog dijela kredita uvezu rezervni djelovi za već nabavljenu opremu.

Kako bi se riješio problem kredita KAT-a, u Crnu Goru je doputovao prvi zamjenik sovjetskog predsjednika Vlade Ivan V. Arhipov 8. juna 1981. godine.¹¹⁰ Njega je u elitnom hotelu Miločer primila delegacija Vlade Crne Gore koju je predvodio predsjednik Izvršnog vijeća Momčilo Cemović. Crnogorska vlast je od Sovjeta tražila da se anuiteti po osnovu međudržavnog kredita za opremu KAT-a koji su prispijeli 1980. godine i anuiteti koji su prispijevali u decembru 1981. godine (oko 4,6 miliona dolara) odlože i pridruže glavnici, tako da njihova otplata počne u decembru 1982. godine.¹¹¹ Crnogorska vlast je predložila i da se neiskorišćeni dio međudržavnog kredita iskoristi za uvoz opreme iz Sovjetskog Saveza za potrebe KAT-a, ali ne za neposredni proizvodni proces, već za nabavku više specijalnih vozova, lokomotiva, cistijerni i viljuškara. Sovjeti su insistirali da se u tom slučaju međudržavni kredit prevede u komercijalni, što je za Crnu Goru bilo nepovoljno. Ugovorom o međudržavnom kreditu iz 1972. godine predviđeno je da se anuiteti otplaćuju izvozom robe. KAT je sovjetskom tržištu po tom osnovu nudio 3.000 tona aluminijskih folija godišnje. No, problem je bio što su sovjetski predstavnici tvrdili da su proizvodi KAT-a skuplji i do 40% u odnosu na svjetske cijene. Na zahtjev KAT-a, crnogorska Vlada je tražila i da se anuiteti po osnovu robnog kredita iz 1973. godine, koji su prispijevali krajem 1981. godine, u vrijednosti od 9,3 miliona dolara transformišu u petogodišnji kredit i otplate u pet godišnjih rata počevši od decembra 1982. godine.¹¹²

Problem u međusobnim ekonomskim odnosima bila je i realizacija Ugovora iz 1980. godine o kupovini 6 sovjetskih elektromotornih vozova na osnovu komercijalnog kredita vrijednog 6,12 miliona dolara, za potrebe crnogorske željeznice. Ubrzo nakon sklapanja ugovora Sovjeti su podigli cijenu vozova za 720.000 dolara i prolongirali rok isporuke za 1984. godinu.¹¹³ Potom je sovjetska strana insistirala da se u vozove postave elektroinstalacije sovjetske

proizvodnje, iako je u Ugovoru navedeno da se ugrade instalacije proizvedene na Zapadu. Problem je bio i kašnjenje isporuke opreme potrebne za završetak gradnje Termoelektrane Pljevlja. Vrijednost ove opreme je bila oko 1,5 miliona dolara. Kašnjenje opreme je odložilo početak rada Termoelektrane, najvećeg elektroenergetskog objekta u Crnoj Gori. To je bilo suštinsko pitanje crnogorske privrede, jer je Crna Gora bez Termoelektrane imala izraženu nestašicu struje. Sovjeti u okviru međudržavnog kredita nijesu odobrili ni isporuku opreme za Rudnik uglja Pljevlja. Rudnik uglja je na osnovu te opreme planirao da proizvodnju sa 1,5 miliona t godišnje poveća na 2,5 miliona t godišnje do 1985. godine.¹¹⁴ Rudnik je odlučio da potrebnu opremu uveze iz Sovjetskog Saveza, jer je najveći dio opreme rudnika već bio sovjetskog porijekla, pa bi uvoz opreme iz drugih država stvorio ogromne troškove. Vrijednost potrebne opreme za proširenje proizvodnje bila je oko 30 miliona dolara. Proizvodnja Termoelektrane u Pljevljima je zavisila od rekonstrukcije Rudnika uglja u Pljevljima, a u oba slučaja Sovjeti su imali presudnu riječ. Tako su, faktički, tehnološki kontrolisali najveći rudarsko-energetski kompleks u Crnoj Gori. Pored rješavanja ovih problema, crnogorska strana je predložila proširenje saradnje u oblasti pomorstva, remonta brodova, građevinarstva i turizma.

Potpredsjednik sovjetske Vlade Arhipov je rješavanje ovih pitanja uslovio političkim odnosima.¹¹⁵ On je crnogorskim predstavnicima istakao pogoršanje odnosa između Sovjetskog Saveza i SAD-a i rast tenzija između NATO-a i Varšavskog pakta. Arhipov je naglasio da se, na osnovu čitanja jugoslovenske štampe, može izvesti zaključak da se članice NATO i Varšavskog pakta izjednačavaju. Naveo je da *ne bi trebalo na istu tezgu stavljati oba bloka jer konačno mi, kao komunisti, ne bi trebali a da ne shvatamo ove razlike*. Sugerisao je da se uticaj Pokreta nesvrstanih mora usmjeriti *u pravcu bitnog pozitivnog uticaja na sadašnja kretanja u međunarodnim odnosima*. U stvari, Arhipov je poručio da bi Jugoslavija pojedinačno i kroz Pokret nesvrstanih trebalo da podrži politiku Sovjetskog Saveza. Predstavnicima crnogorske Vlade je sugestivno saopštio: *Vi treba da nas shvatite*. Predsjednik crnogorske Vlade Cemović je odgovorio da je suština Jugoslavije u tome što je ona socijalistička, ravnopravna i nesvrstana zemlja i da će Jugoslavija u Pokretu nesvrstanih ostati

na *poznatim principijelnim stavovima* u skladu sa politikom koju je odredio i zavještao predsjednik Tito.¹¹⁶ Tako je Arhipovu saopšteno da Jugoslavija neće promijeniti spoljnu politiku, odnosno da Crna Gora na to neće uticati kako su Sovjeti željeli. Arhipova je narednog dana primio i predsjednik Predsjedništva Crne Gore Veljko Milatović, koji mu je saopštio identične poruke.¹¹⁷ Na osnovu Arhipovih stavova bilo je jasno da Sovjeti namjerno otežavaju realizaciju ekonomske saradnje sa Crnom Gorom, a posebno kreditnih ugovora i isporuku opreme, kako bi na taj način uticali na promjenu spoljnopolitičke orijentacije Jugoslavije. Sovjeti su ekonomskim pritiscima htjeli da Jugoslaviju potčine svojoj politici, a manipulisanje ekonomskim odnosima s Crnom Gorom bilo je dio sovjetske strategije.

Rusko-crnogorska kulturna saradnja

Dok je Arhipov boravio u Crnoj Gori, u Rusiji je, na osnovu dogovora tokom posjete ruskog premijera Solomjenceva Crnoj Gori krajem 1978. godine, održana manifestacija *Dani crnogorske kulture* od 1. do 8. juna 1981. godine.¹¹⁸ To je bila do tada najveća i najznačajnija kulturna manifestacija koju je Crna Gora organizovala u inostranstvu. U njoj je učestvovalo 16 timova sa 196 članova iz Crne Gore. Manifestacija je realizovana u Moskvi i Rostovskoj oblasti.

Crnogorskoj delegaciji u Rusiji su ukazane najviše državne počasti, već od dolaska na aerodrom Šeremetjevo gdje su je dočekali potpredsjednik Vlade Rusije Vjačeslav Kočemasov i pet ruskih ministara. Potom je crnogorsku delegaciju primio ruski premijer Mihail Solomjencev. On je istakao da manifestacija ima veliki značaj u upoznavanju crnogorskog i ruskog naroda. Naveo je da sovjetski građani *Dane crnogorske kulture* doživljavaju kao slavlje. Crnogorskim predstavnicima je rekao: *Gajimo duboka prijateljska osjećanja prema crnogorskom narodu i narodima Jugoslavije i vi ćete za vrijeme boravka kod nas imati prilike da se u to uvjerite.*¹¹⁹ Solomjencev je naglasio činjenicu da je crnogorski narod masovno ustao u borbu protiv fašističkih porobljivača 13. jula 1941. godine, samo 20 dana poslije napada fašističke Njemačke na sovjetsku zemlju. Istakao je: *Borbu vaših naroda ruski i sovjetski ljudi ne zaboravljaju.* Solomjencev je podsjetio i na pozitivne utiske o svom boravku u

Crnoj Gori 1978. godine. S pijetetom je govorio o Titu i istakao je da su susreti Tita i Brežnjeva dali podsticaj za unapređenje međusobne saradnje. Iz velikog poštovanja prema Titu, Solomjencev je istakao da je ruska Vlada usvojila odluku da se po njegovom imenu nazovu po jedna ulica u Moskvi i Omsku. Rusi su kroz izraze poštovanja Titu istakli socijalističko zajedništvo, što je bilo u skladu s sovjetskom taktikom da se Titov kult upotrijebi za približavanje dvije države.

Na svečanom otvaranju *Dana crnogorske kulture* govorili su šef crnogorske delegacije Jovan Vujadinović i potpredsjednik ruske Vlade Kočemasov.¹²⁰ Svečanom otvaranju i koncertu prisustvovali su: premijer Solomjencev s tri zamjenika, ruski ministri i drugi visoki funkcioneri, kao i sovjetski ministar kulture Pjotr Demičev. Prisustvovao je i veći broj predstavnika kulturnog, političkog i javnog života Moskve i brojni predstavnici diplomatskog kora akreditovanog u Moskvi. Jugoslovenski ambasador Marko Orlandić je organizovao prijem za sve učesnike manifestacije i za određeni broj ruskih i sovjetskih funkcionera. Predstavnici Rusije su istakli crnogorsko-ruske veze kroz istoriju. Odali su priznanje crnogorskom narodu, istakli njegovu slobodarsku svijest i dugu oslobodilačku borbu i veze sa ruskim narodom. Na identičan način su uzvratili članovi crnogorske delegacije. Ukazali su na vjekovne veze i prijateljstvo i istakli da najslavniju stranicu prijateljstva predstavlja zajednička borba protiv fašizma. Delegaciju je primio i sovjetski ministar kulture Demičev. Istakao je značaj razvoja kulturne saradnje između dvije države i između republika i naveo da to ima i veliki politički značaj. Ruski premijer Solomjencev je organizovao prijem za sve učesnike *Dana crnogorske kulture* u svečanoj sali Ministarskog savjeta. Na prijemu je opet bio veliki broj predstavnika kulturnog i javnog života Moskve.¹²¹

Crna Gora je dobila ogroman publicitet, više nego bilo kada prije i u Sovjetskom Savezu i u drugim zemljama. Tokom trajanja manifestacije u sovjetskoj (ruskoj) štampi o tome je objavljeno oko 40 članaka, od toga 14 u centralnim, 18 u republičkim, a ostalo u rostovskim listovima. *Pravda*, *Izvjestija* i nekoliko uticajnih listova su objavili više članaka i vijesti. O manifestaciji su izvijestili televizija i radio. Na prvom programu državne televizije za cijelu

zemlju prikazan je Svečani koncert sa otvaranja manifestacije u Moskvi. Ruski ministar kulture Jurij S. Melentjev je istakao da je manifestaciju u Moskvi i Rostovskoj oblasti posjetilo više od 100.000 ljudi.¹²²

Manifestacija je prevazišla kulturne okvire i dobila je primarni politički značaj. Ruski predstavnici su ukazivanjem visokih počasti svjesno podilazili naglašenoj crnogorskoj častoljublivosti, a podsjećanjem na zajedničku istoriju i veličanjem crnogorskih istorijskih zasluga, naročito u borbi protiv fašizma, podstakli su osjećaj istorijskog zajedništva. Program manifestacije je prezentiran u najpoznatijim moskovskim institucijama. U Istorijskom muzeju na Crvenom trgu prikazana je izložba *Umjetnost Crne Gore od praistorije do danas*. Prikazano je oko 250 eksponata, među kojima i crnogorski srednjovjekovni ikonostasi. Pravoslavlje iz Crne Gore se našlo u centru ruskog i svjetskog komunizma. To je pogodovalo sovjetskoj taktici da se Crna Gora pridobije na osnovu zajedničke pravoslavne vjere, iako su obje države i oba režima načelno bili ateistički. Isti cilj je imala izložba *Crnogorska knjiga i periodika* u Rostovu na obali Dona, gdje su prikazane crnogorske srednjovjekovne vjerske knjige: Miroslavljevo jevanđelje, Divoševo jevanđelje, Oktoih prvoglasnik i Psaltir.¹²³ Zajednička istorija, pravoslavlje, srednjovjekovni ćirilični rukopisi i panslovenstvo bili su važni i za Sovjete (Ruse) izuzetno poželjni sadržaji ove manifestacije.

Na bazi reciprociteta u Crnoj Gori su organizovani *Dani kulture Rusije* od 28. septembra do 5. oktobra 1981. godine.¹²⁴ To je bila najobimnija kulturna manifestacija koju je do tada neka strana država organizovala u Crnoj Gori.¹²⁵ Manifestacija je otvorena masovnim muzičko-scenskim programom u najvećoj sportskoj sali u Crnoj Gori – SC *Morača* u Titogradu i tome su prisustvovali najviši crnogorski funkcioneri.¹²⁶ To je emitovano i na crnogorskoj televiziji. Rusku delegaciju je predvodio ministar kulture Jurij S. Melentjev. On je istakao da ova manifestacija predstavlja korak ka *učvršćivanju bratskih veza naših kultura*.¹²⁷ U manifestaciji su dominirali: slovenski, pravoslavni, ćirilični i socijalistički sadržaji. Na taj način je opet ukazano na: istorijske, kulturne, vjerske, etničke i ideološke sličnosti Rusije i Crne Gore. Održavanje manifestacija *Dani crnogorske kulture u Rusiji* i *Dani kulture Rusije u Crnoj Gori* omogućilo je jačanje uticaja

Rusije u Crnoj Gori. Evociranjem zajedničke prošlosti i ukazivanjem na: sličnost kultura, panslavizam, zajedničku religiju i socijalističku ideologiju Rusija je preko društvenog uticaja jačala političko uporište u Crnoj Gori. Crnogorska strana je u ovom približavanju imala prije svega ekonomski, a Rusija geostrateški interes.

Crnogorska posjeta Rusiji i Jermeniji

Kulturna saradnja je omogućila približavanje, ali je za realizaciju glavnih interesa obje strane bilo potrebno političko savezništvo, što je bilo teško postići s obzirom na oštre razlike u državnim politikama Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Glavni interesi Crne Gore su bili da se riješe: sporna pitanja u korišćenju međudržavnih kredita, uvoz opreme za Termoelektranu i Rudnik uglja u Pljevljima, usluge u remontu brodova i aktiviranje Luke Bar u uslugama prevoza kontejnera između Crnog i Jadranskog mora.¹²⁸ To je bio zadatak delegacije Crne Gore kojoj je ruska Vlada uputila poziv za posjetu krajem 1981. godine. To je u stvari bila uzvratna posjeta, nakon što je delegacija ruske Vlade krajem 1978. godine posjetila Crnu Goru. Zemljotres 1979. godine, a potom gotovo dvogodišnji period zaoštrenih jugoslovensko-sovjetskih odnosa odložili su uzvratnu posjetu. Razmjena kulturnih manifestacija je otvorila put za Moskvu. S odobrenjem jugoslovenske Vlade, predsjednik crnogorskog Komiteta za odnose sa inostranstvom Branko Lukovac posjetio je sovjetskog ambasadora u Beogradu Nikolaja Rodionova u januaru 1982. godine. Lukovac je Rodionova informisao o ciljevima posjete crnogorske delegacije, što je Rodionov prihvatio i ponudio pomoć ambasade u realizaciji ove posjete.¹²⁹

Šef crnogorske delegacije za posjetu Sovjetskom Savezu bio je predsjednik Predsjedništva Crne Gore Veljko Milatović.¹³⁰ Delegacija Crne Gore je u Sovjetskom Savezu boravila od 5. do 14. aprila 1982. godine.¹³¹ Dočekana je na najvišem nivou i dobila je bolji tretman od bilo koje delegacije iz Jugoslavije na republičkom nivou.¹³² Odvijala se paralelno sa posjetom sovjetskog ministra inostranih poslova Gromika Jugoslaviji. To je bila prva posjeta Gromika Jugoslaviji nakon 1969. godine. Obostrana očekivanja su bila da paralelne posjete dovedu do poboljšanja odnosa. Crnogorsku delegaciju je prvo primio član Politbiroa CK KP SSSR i predsjednik sovjetske Vlade Nikolaj A. Tihonov.¹³³

Crnogorci su saopštili svoje ekonomske zahtjeve i predloge projekata za saradnju, a predsjednik Tihonov je samo istakao da će to *razmatrati i rješavati sa blagonaklonošću*.¹³⁴ Sovjetski predstavnici nijesu obećali ni dogovorili ništa konkretno, izuzev da će o konačnim stavovima, interesima i uslovima saradnje obavijestiti Crnu Goru. Jedini konkretan dogovor bio je nastavak manifestacije *Dani kulture*, koja se pokazala kao efikasno sredstvo u realizaciji sovjetskih interesa.

Sovjeti su primijenili oprobano taktiku. Rješavanje crnogorskih ekonomskih zahtjeva i prijedloga uslovili su političkim približavanjem. Istakli su da im je u međunarodnim odnosima prioritet politika SAD i tadašnjeg predsjednika Regana, koga su opisali kao avanturistu i optužili ga za trku u naoružanju i za zastoj detanta.¹³⁵ Bili su zabrinuti zbog ogromnog vojnog budžeta SAD. Naglasili su da Sovjetski Savez neće dozvoliti da SAD steknu prednost u naoružanju, a od Jugoslavije su očekivali da kroz Pokret nesvrstanih doprinese obnovi detanta. Očekivali su i podršku Jugoslavije u zaoštrenim odnosima Sovjeta sa komunističkim partijama u Italiji, Španiji i Francuskoj, koje su, s jedne strane kritikovale sovjetsku spoljnu politiku, a s druge strane paktirale sa građanskim partijama.¹³⁶ Jugoslavija je pozdravila učešće francuskih komunista u vladi koju je formirao predsjednik Fransoa Miteran 1981. godine, dok su italijanske komuniste smatrali najliberalnijim.¹³⁷ Za Sovjete je to bio ideološki revizionizam i nedopustivo gubljenje kontrole nad komunističkim lagerom. Sovjeti su anatemisali evrokomunizam, a na isti način su odbacivali socijaldemokrate i Socijalističku internacionalu. Od Jugoslavije su očekivali podršku i u politici prema Poljskoj. Smatrali su da je državni udar generala Vojćeha Jaruzelskog 1981. bio krajnja mjera kako bi se izbjegao građanski rat u Poljskoj.¹³⁸ U razgovoru s Veljkom Milatovićem identične političke zahtjeve je saopštio predsjednik ruske Vlade Mihail Solomjencev. Istakao je da međunarodna situacija zahtijeva *objedinjavanje snaga socijalističkih zemalja i aktivno djelovanje nesvrstanih zemalja*.¹³⁹ Sovjetski i ruski rukovodioci su tražili da se Jugoslavija svrsta uz sovjetsku spoljnu politiku i da u tom pravcu treba da djeluje i Pokret nesvrstanih.

Crnogorci su odgovorili da se jugoslovenska međunarodna politika zasniva na popuštanju zaoštrenosti, zaustavljanju trke u naoružanju, obnovi detanta i da se ta politika realizuje u okviru UN, Pokreta nesvrstanih i Konferencije za evropsku bezbjednost i saradnju (KEBS).¹⁴⁰ Odbacili su stav o samo jednom ispravnom putu u socijalizam. Istakli su razumijevanje za prilike u kojima su djelovali italijanski i španski komunisti i poručili da zaoštavanje polemike sa komunističkim partijama u Španiji i Italiji nije dobro. Naveli su da situacija u Poljskoj ne pomaže komunistima, jer nije dobro što je vojna diktatura zamijenila vlast partije u Poljskoj. Smatrali su da niko spolja ne bi trebalo da rješava poljsku krizu, već da to treba da urade poljski narod i radnička klasa. Crnogorska delegacija je odbila sovjetski poziv da se Jugoslavija i Pokret nesvrstanih usaglasе s sovjetskom spoljnom politikom i tako faktički uključe u sovjetski lager. Milatović je Solomjencevu saopštio da *mi bez kolebanja, odlučno i uporno nastavljamo Titovo djelo*.¹⁴¹ Naglasio je da će se crnogorsko-ruski odnosi razvijati *uvažavajući sve različitosti i specifičnosti*. Bilo je jasno da nije moguće postići saglasnost u spoljnopolitičkim i ideološkim pitanjima, jer su se lideri Crne Gore pokazali kao beskompromisni titoisti. Politička nezavisnost Jugoslavije u odnosu na Sovjetski Savez i komunistički lager za njih nije imala cijenu.¹⁴²

Sovjeti su odbijeni, ali su bili strpljivi, jer su znali da su Jugoslavija i Crna Gora u ekonomskoj krizi i da je razvoj bilateralnih ekonomskih odnosa važniji jugoslovenskoj (crnogorskoj) strani. Tu činjenicu su koristili kao sredstvo dugoročnog političkog pritiska. Smatrali su da će Jugosloveni vremenom popustiti. Zbog toga nijesu restriktivno reagovali na odbijanje crnogorske delegacije. Naprotiv. Odlučili su se na skroman ustupak. Nijesu riješili ni jedno ekonomsko pitanje koja je istakla crnogorska delegacija niti su prihvatili projekte koje je predložila Crna Gora, ali su na završnom sastanku prihvatili Protokolarnu bilješku o osnovim pravcima saradnje Crne Gore i Rusije do 1985. godine.¹⁴³ To je bio spisak oblasti za razvoj saradnje koji su obje strane priložile u dva dokumenta. Potencijalni programi saradnje su podijeljeni u tri sektora: ekonomski, naučno-tehnički i kulturni s obrazovanjem, sportom i informacijama. Dogovoreno je i da se održavaju redovniji kontakti između

nadležnih državnih organa na praćenju, podsticanju i usmjeravanju saradnje. Na kraju posjete Solomjencev je Milatoviću poklonio sliku idejnog projekta Titovog trga u Moskvi. Milatović je s druge strane, pozvao Solomjenceva da posjeti Crnu Goru, što je Solomjencev prihvatio.¹⁴⁴ Tako su, uprkos političkim razlikama, uspostavljeni prijateljski rusko-crnogorski odnosi.¹⁴⁵

Potom je crnogorska delegacija boravila u Jermeniji od 10. do 13. aprila 1982.¹⁴⁶ Sastala se s: predsjednikom Prezidijuma Vrhovnog sovjeta B. Sarkisovom, prvim sekretarom CK KP K. Demirčjanom i predsjednikom Savjeta ministara (Vlade) Jermenije F. Sarkisijanom. Potpisan je Protokol o uspostavljanju saradnje između Crne Gore i Jermenije. To je bila simbolična saradnja, jer su uspostavljeni odnosi između najmanje sovjetske i najmanje jugoslovenske republike, koje su bile slične i po burnoj istoriji svojih gorštaka i njihovih nepokornih planina.

Najveći značaj ove posjete za Crnu Goru bilo je potpisivanje prvih zvaničnih dokumenata o saradnji. Iako su ovi protokoli samo skicirali mogućnosti saradnje, oni su označili uspostavljanje institucionalnih veza između crnogorskih i ruskih republičkih organa. Za Sovjetski Savez je to bio mali ustupak ka zbližavanju s Crnom Gorom kako bi Jugoslaviju potčinio svojim strateškim interesima. Za Crnu Goru je to bio korak ka rješavanju strateških ekonomskih problema u odnosima sa Sovjetskim Savezom. Faktički, to je bila borba Crne Gore za održanje bazičnih ekonomskih interesa.

Zaključak

Sovjetski Savez je tokom 70-ih i početkom 80-ih vodio snažnu političku kampanju protiv Jugoslavije kako bi je vratio u svoj lager. On je bio glavni jugoslovenski spoljnotrgovinski partner i glavni isporučilac nafte, strateških sirovina i industrijske opreme za Jugoslaviju. S druge strane, Sovjetski Savez je bio glavni kupac jugoslovenske drugorazredne robe široke potrošnje. Sovjeti su uticali i na jugoslovenske međunacionalne sukobe. Podsticali su šovinističku politiku Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji. Ugrozili su i liderski položaj Jugoslavije u Pokretu nesvrstanih i protivili su se uspostavljanju jugoslovensko-

kineskih veza. Sovjeti nijesu prihvatili ni jugoslovensku verziju socijalizma, niti su imali razumijevanje za podršku Jugoslavije zapadnoevropskim komunistima. S druge strane, Jugoslavija je osudila sovjetske intrevencije u Čehoslovačkoj, Kampučiji, Avganistanu i politiku prema Poljskoj. Izuzev načelne pripadnosti socijalističkom svijetu, Sovjetski Savez i Jugoslavija nijesu imali političko partnerstvo. Jugoslavija je faktički bila odmetnuta država iz komunističkog (sovjetskog) bloka i to Sovjeti nijesu mogli da tolerišu. No, nijesu mogli ni da vojno intervenišu jer su znali da bi to dovelo do snažnog otpora unutar zemlje, ali i do odlučne reakcije NATO. Zato su se političkim sredstvima uporno i postepeno borili da Jugoslaviju vrata u lager. To im je bilo potrebno za izgradnju strateških mornaričkih baza na jugoslovenskoj jadranskoj obali, odakle bi kontrolisali svoje vitalne interese na Sredozemlju, Bliskom Istoku i Sjevernoj Africi. Jedna od taktika za ostvarenje ovog cilja bila je podjela jugoslovenskih republika na prosovjetske i antisovjetske. U prosovjetskoj grupi se našla Crna Gora. Zbog jakog i dugotrajnog rusofilstva ona je bila pogodna za sovjetsku propagandu, a zbog jakih ekonomskih i kulturnih veza sa Sovjetskim Savezom bila je pogodna za prodor sovjetskog uticaja. Crnogorska energetika, rudarstvo i metalurgija su zavisili od sovjetskih sirovina i robnih kredita, a crnogorska laka industrija bi bez izvoza u Sovjetski Savez i ostale članice SEV-a izgubila značajno tržište. Uz jake veze u uslugama i trgovini, cijela crnogorska privreda je bila u presudnoj zavisnosti od Sovjetskog Saveza i njegovog lagera. No, crnogorsko rukovodstvo je bilo odano zavještanoj Titovoj nezavisnoj i nesvrstanoj politici i ni po cijenu ekonomske štete nije bilo spremno da se podredi sovjetskim strateškim interesima. Sovjeti su bili strpljivi i smatrali su da će postepenim i kombinovanim pritiscima, prvo Crna Gora, zatim ostale *bratske* republike i, na kraju, Jugoslavija pokleknuti pred njihovim zahtjevima. U odnosima sa Crnom Gorom, Sovjeti su vješto demonstrirali i testirali svoju strategiju prema Jugoslaviji.

NOTES:

- 1 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 83.
- 2 Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Arhipelag, Beograd, 2014, p. 341, 350–351, 353.
- 3 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 40.
- 4 Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavia*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2019, p. 222.
- 5 Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, p. 231.
- 6 Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire, The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007, p. 198.
- 7 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 92.
- 8 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 156.
- 9 Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2018, p. 652.
- 10 Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, p. 238.
- 11 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 48.
- 12 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 69.
- 13 Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2018, p. 654.
- 14 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of

The George Washington University, 2020, p. 50.

15 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 55.

16 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 62.

17 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 89–90.

18 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 89–90.

19 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 118.

20 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 273.

21 Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, p. 248.; Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 310.

22 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 133.

23 Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, p. 271.

24 Boris S. Novoseljcev, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. veka”, *Tokovi istorije*, 1, 2020, p. 188.

25 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 502.

- 26 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 411.
- 27 Za klirinški dolar (C1\$) je postojala dogovorena obračunska vrijednost koja se razlikovala od tržišne vrijednosti „pravog“ američkog dolara (US\$). Ova valuta se koristila u ekonomskim ugovorima koje je SFRJ sklapala sa istočnoevropskim komunističkim državama koje nijesu imale konvertibilnu valutu niti su u međusobnoj razmjeni koristile tržišne principe. Centralne banke ovih država su vodile klirinške račune na koje su, prema važećem kursu, deponovana sredstva u domaćoj valuti, na osnovu čega su se obaveze prebijale uzajamnim potraživanjima i dugovanjima.
- 28 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 388.
- 29 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 93–94.
- 30 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 63, 99.
- 31 Boris S. Novoseljcev, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. veka”, *Tokovi istorije*, 1, 2020, p. 184.
- 32 Boris S. Novoseljcev, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. veka”, *Tokovi istorije*, 1, 2020, p. 186.
- 33 Đoko Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, p. 275.
- 34 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 104.
- 35 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 74, 113.
- 36 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 301.
- 37 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 105.

- 38 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 105.
- 39 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 156.
- 40 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 208.
- 41 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 157.
- 42 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 345.
- 43 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 359.
- 44 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969-1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 36.
- 45 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 40.
- 46 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 81.
- 47 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969-1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 154.
- 48 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 155, 264, 297.
- 49 Mark Atwood Lawrence, „The Rise and Fall of Nonalignment”, in *The Cold War in the Third World* (ed. Robert J. McMahon), Oxford University Press, New York, 2013, p. 151.
- 50 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 186–187.
- 51 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 397, 428, 438.

- 52 FRUS-XX, 274. Editorial Note.
- 53 FRUS-XX, 277. Briefing Memorandum From the Assistant Secretary of State for European Affairs (Vest), the Director of Policy Planning (Lake), and the Assistant Secretary of State for Politico-Military Affairs (Bartholomew) to Secretary of State Vance, Washington, January 18, 1980.
- 54 FRUS-XX, 283, 286. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, March 29, 1980, 0819Z.
- 55 Petar Žarković, *Yugoslavia and the USSR 1945–1980: The History of a Cold War Relationship*. https://yuhistorija.com/int_relations_txt01c1.html. Pristupljeno: 3. 3. 2023.
- 56 FRUS-XX, 256. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, July 30, 1978, 1213Z.
- 57 Milorad Lazić, *(Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980*, PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020, p. 309.
- 58 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 207.
- 59 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 153.
- 60 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 132.
- 61 Slavoljub Đukić, *Slom srpskih srspskih liberala*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, 313.
- 62 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 161.
- 63 FRUS-XX, 243. Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski) to President Carter, Washington, September 29, 1977.
- 64 Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2018, p. 655.
- 65 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 150–151.
- 66 Jože Pirjevac, *Tito i drugovi, III*, Nova knjiga, Podgorica, 2016, p. 162.
- 67 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 467.
- 68 FRUS-XX, 301. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, January 21, 1981, 0749Z.

- 69 FRUS-XX, 300. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, December 3, 1980, 1430Z.
- 70 FRUS-XX, 269. National Intelligence Estimate, NIE 15-79 Washington, September 25, 1979, PROSPECTS FOR POST-TITO YUGOSLAVIA.
- 71 Ibid.
- 72 Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969–1971*, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, p. 81.
- 73 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 40.
- 74 Jure Ramšak, "Socialistična" gospodarska diplomacija: dejavnost Socialistične republike Slovenije na področju mednarodnih ekonomskih odnosov 1974–1980", *Annales, Series Historia et Sociologia* 24 (4), 2014, p. 736.
- 75 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 111.
- 76 Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i Velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006, p. 66.
- 77 Živko Andrijašević, *Crnogorska istorija*, Pobjeda, Podgorica, 2019, p. 238–240.
- 78 Jadranka Selhanović, *Kult Sovjetskog saveza i Staljina u Crnoj Gori 1945–1948*, Državni arhiv Crne Gore, Podgorica, 2012, p. 30.
- 79 Jadranka Selhanović, *Kult Sovjetskog saveza i Staljina u Crnoj Gori 1945–1948*, Državni arhiv Crne Gore, Podgorica, 2012, p. 128.
- 80 Živko Andrijašević, *Crnogorska istorija*, Pobjeda, Podgorica, 2019, p. 374–375.
- 81 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 82 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Informacija o finansijskoj saradnji privrede SR Crne Gore sa SSSR posredstvom Investicione banke Titograd, Titograd, 13. 01. 1982.
- 83 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Informacija o finansijskoj saradnji privrede SR Crne Gore sa SSSR posredstvom Investicione banke Titograd, Titograd, 13. 01. 1982.
- 84 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Zapisnik sa XXIII sjednice Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, Titograd, 17. 7. 1981.

- 85 CG-DACG-358-RKOI, kut. 19a, Program ekonomskih odnosa sa inostranstvom, Titograd, maj 1981.
- 86 CG-DACG-358-RKOI, kut. 19a, Program ekonomskih odnosa sa inostranstvom, Titograd, maj 1981.
- 87 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Odnosi SR Crne Gore sa inostranstvom, pregled saradnje sa pojedinim zemljama i međunarodnim organizacijama, Titograd, oktobar, 1982.
- 88 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 89 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 90 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 91 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 92 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 93 CG-DACG-358-RKOI, kut. 10, Bilješka o nekim pitanjima međunarodne aktivnosti Univerziteta „Veljko Vlahović“, bez datuma.
- 94 CG-DACG-358-RKOI, kut. 12, Informacija o aktivnostima Univerziteta „Veljko Vlahović“ na međunarodnom planu, bez datuma.
- 95 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.
- 96 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 115.
- 97 FRUS-XX, 264, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of

State, Belgrade, May 10, 1979.

98 FRUS-XX, 265. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, June 1, 1979, 1148Z.

99 FRUS-XX, 265. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, June 1, 1979, 1148Z.

100 CG-DACG-358-RKOI, kut. 17, Analiza posjete delegacije Savjeta ministara Ruske SFSR SR Crnoj Gori realizovane od 21. do 24. decembra 1978. godine, Titograd, maj 1981.

101 CG-DACG-358-RKOI, kut. 17, Analiza posjete delegacije Savjeta ministara Ruske SFSR SR Crnoj Gori realizovane od 21. do 24. decembra 1978. godine, Titograd, maj 1981.

102 CG-DACG-358-RKOI, kut. 17, Analiza posjete delegacije Savjeta ministara Ruske SFSR SR Crnoj Gori realizovane od 21. do 24. decembra 1978. godine, Titograd, maj 1981.

103 CG-DACG-358-RKOI, kut. 17, Analiza posjete delegacije Savjeta ministara Ruske SFSR SR Crnoj Gori realizovane od 21. do 24. decembra 1978. godine, Titograd, maj 1981.

104 CG-DACG-358-RKOI, kut. 11, Republički komitet za informacije, Crna Gora u inostranoj štampi 1979. godine, Titograd, mart 1980.

105 CG-DACG-358-RKOI, kut. 11, Republički komitet za informacije, Crna Gora u inostranoj štampi 1979. godine, Titograd, mart 1980.

106 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

107 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

108 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

109 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Informacija o finansijskoj saradnji privrede SR

Crne Gore sa SSSR posredstvom Investicione banke Titograd, Titograd, 13. 01. 1982.

110 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Bilješka o razgovorima sa zamjenikom predsjednika Savjeta ministara SSSR-a I. V. Arhipovom, Titograd, 11. 6. 1981.

111 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

112 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

113 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

114 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Platforma za posjetu delegacije SR Crne Gore Ruskoj sovjetskoj federativnoj socijalističkoj republici (RSFSR – Rusija) i Sovjetskoj socijalističkoj republici Jermeniji, Titograd, decembar 1981.

115 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Bilješka o razgovorima sa zamjenikom predsjednika Savjeta ministara SSSR-a I. V. Arhipovom, Titograd, 11. 6. 1981.

116 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Bilješka o razgovorima sa zamjenikom predsjednika Savjeta ministara SSSR-a I. V. Arhipovom, Titograd, 11. 6. 1981.

117 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Bilješka o razgovorima sa zamjenikom predsjednika Savjeta ministara SSSR-a I. V. Arhipovom, Titograd, 11. 6. 1981.

118 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Informacija o manifestaciji „Dani crnogorske kulture” u RSFSR (1. do 8. juna 1981. godine).

119 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Informacija o manifestaciji „Dani crnogorske kulture” u RSFSR (1. do 8. juna 1981. godine).

120 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Informacija o manifestaciji „Dani crnogorske kulture” u RSFSR (1. do 8. juna 1981. godine).

121 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Informacija o manifestaciji „Dani crnogorske kulture” u RSFSR (1. do 8. juna 1981. godine).

122 B. Vojičić, N. Samardžić, „Kultura most prijateljstva”, *Pobjeda*, Titograd, 30. 9.

1981, p. 2.

123 CG-DACG-358-RKOI, kut. 18, Informacija o manifestaciji „Dani crnogorske kulture“ u RSFSR (1. do 8. juna 1981. godine).

124 B.V., „Otputovali sovjetski umjetnici“, *Pobjeda*, Titograd, 6. 10. 1981, p. 9.

125 U manifestaciji je učestvovalo oko 200 ljudi. Programi su prikazani u 12 crnogorskih gradova. Priređene su izložbe: restauriranih remek djela iz ruskih muzeja, izložba ruske narodne, primijenjene i savremene umjetnosti, izložba knjiga i izložba fotografija. Prikazana su najvrednija ostvarenja ruskog srednjevjekovnog slikarstva i vajarstva, kao i nekoliko knjiga o ruskoj srednjevjekovnoj pismenosti i umjetnosti. Među izloženim knjigama bila su sabrana djela Lenjina, Tita i Brežnjeva, a među slikama su bila i djela sa motivima iz Lenjinovog života, sovjetske poljoprivrede, industrije i svemirskog programa. Muzički i vokalni ansambli su izveli i ruske narodne kompozicije, a dio programa su izvodili na srpsko-hrvatskom jeziku. U čast Crnogoraca, Rusi su prikazali dokumentarni film posvećen manifestaciji „Dani crnogorske kulture u Rusiji“. Pored toga, prikazano je nekoliko dokumentarnih filmova o ruskoj narodnoj kulturi i istoriji.

126 N. S. – B. V., „Svečani koncert u Centru „Morača“, *Pobjeda*, Titograd, 30. 9. 1981, p. 1.

127 B. Vojičić, N. Samardžić, „Kultura most prijateljstva“, *Pobjeda*, Titograd, 30. 9. 1981, p. 2.

128 CG-DACG-358-RKOI, kut. 16, Bilješka sa sastanka u Izvršnom vijeću povodom posjete delegacije SR Crne Gore RSFSR i SSR Jermeniji, Titograd, 29. 12. 1981.

129 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Branko Lukovac – Nikolaju Rodionovu, ambasadoru SSSR u SFRJ, Titograd, 14. 01. 1982.

130 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore – Republičkom komitetu za odnose sa inostranstvom, Titograd, 11. 01. 1982.

131 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Protokolarna bilješka povodom boravka u RSFRS delegacije SR Crne Gore, Moskva, april 1982.

132 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 465.

133 U Tihonovom timu su bili: prvi zamjenik predsjednika Prezidijuma Vrhovnog Sovjeta SSSR Vasilij V. Kuznjecov, ministar kulture SSSR Pjotr N. Demičev, prvi zamjenik

predsjednika Savjeta ministara SSSR Ivan V. Arhipov, zamjenik predsjednika Savjeta ministara SSSR i predsjednik Državnog komiteta SSSR za nauku i tehnologiju Guri I. Marčuko, ministar spoljne trgovine SSSR Nikolaj S. Patoličev i predsjednik Državnog komiteta SSSR za ekonomske odnose sa inostranstvom Semjon A. Skačkov. CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

134 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

135 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

136 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

137 Marko Orlandić, *U predvečerje sloma*, Pobjeda, Podgorica, 2002, p. 425.

138 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

139 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

140 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

141 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Predlog teksta zdravice, Moskva, 6. 4. 1982.

142 CG-DACG-358-RKOI, kut. 23, Zapisnik sa XXX sjednice Republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom, Titograd, 28. 4. 1982.

143 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

144 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

145 Branko Lukovac, *Sjećanja jednog diplomate*, Matica crnogorska, Podgorica, 2022, p. 52.

146 CG-DACG-358-RKOI, kut. 24, Izvještaj o posjeti delegacije SR Crne Gore SSSR-u (RSFSR i Jermenskoj SSR) od 5. do 14. aprila 1982. godine, Titograd, 20. 4. 1982.

REFERENCES:

Arhivski izvori:

CG-DACG-358-RKOI: Crna Gora, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, fond 358, Republički komitet za odnose sa inostranstvom.

FRUS-XX: Foreign Relations of the United States, 1977–1980, Volume XX, Eastern Europe. <https://history.state.gov/>.

Novine:

Pobjeda (Titograd), 1981.

Literatura:

- Andrijašević M. Živko, Rastoder Šerbo. Crna Gora i Velike sile. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2006.
- Andrijašević Živko. Crnogorska istorija. Pobjeda, Podgorica, 2019.
- Calic, Marie-Janine. A History of Yugoslavia. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2019.
- Dimić Ljubodrag. Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974). Arhipelag, Beograd, 2014.
- Đukić Slavoljub. Slom srpskih liberala: Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza Tita. Filip Višnjić, Beograd, 1990.
- Goldstein Ivo, Goldstein Slavko. Tito. Akademska knjiga, Novi Sad, 2018.
- Mićunović Veljko. Moskovske godine 1969-1971. Jugoslovenska revija, Beograd, 1984.
- Novoseljcey, S. Boris. „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. veka“, Tokovi istorije, 1, 2020, 175-195.
- Lazić, Milorad. (Un)making Détente: Yugoslavia, the United States, and the Global Cold War, 1968–1980. PhD Dissertation, The Columbian College of Arts and Sciences of The George Washington University, 2020.
- Lawrence, Atwood Mark. „The Rise and Fall of Nonalignment“, in The Cold War in the Third World (ed. Robert J. McMahon). Oxford University Press, New York, 2013, 139-155.
- Lukovac Branko. Sjećanja jednog diplomate. Matica crnogorska, Podgorica, 2022.
- Orlandić Marko. U predvečerje sloma. Pobjeda, Podgorica, 2002.
- Pirjevac Jože. Tito i drugovi, III. Podgorica, Nova knjiga, 2016.
- Ramšak Jure. “Socialistična” gospodarska diplomacija: dejavnost Socialistične republike Slovenije na področju mednarodnih ekonomskih odnosov 1974–1980”, Annales, Series Historia et Sociologia, 24 (4), 2014,

733-748.

- Selhanović Jadranka. Kult Sovjetskog saveza i Staljina u Crnoj Gori 1945-1948. Državni arhiv Crne Gore, Podgorica, 2012.
- Tripković Đoko. Jugoslavija – SSSR 1956–1971. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.
- Zubok M. Vladislav. A Failed Empire, The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007.
- Žarković Petar. Yugoslavia and the USSR 1945–1980: The History of a Cold War Relationship. https://yuhistorija.com/int_relations_txt01c1.html. Pristupljeno: 3.3.2023.